

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. X–XIV ԴԱՐԵՐ
(Համառոտ ուրվագիծ)

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

Հայաստանի անկախության վերականգնումը (885 թ.) և ավելի քան մեկուկես հարյուրամյակի խաղաղ ստեղծագործական կյանքի պատմափոխում էրկրի թե՛ տնտեսական և թե՛ մշակույթի բոլոր ասպարեզներում հուժկու բարեփոխումներ կատարվեցին:

Երկրի տեր դարձած ժողովուրդը տնտեսության տարբեր ճյուղերում վիթխարի հաջողությունների հասավ: Գյուղատնտեսության մեջ կատարելագործվեց հողամշակման եղանակը: Կյանք մտավ հողը հերկելու ծանր գույթանք, սկսեցին մշակել խամ ու խոպան տարածքները, հիմնել նոր ավաններ, շենացնել գոյություն ունեցող գյուղական տնտեսությունները: Ջարգացան ու կատարելագործվեցին արհեստները: Արհեստագործական արտադրանքը լայն սպառում էր գտնում ոչ միայն երկրի ներսում, այլև արտահանվում էր օտար երկրներ: Մեծ աշխույժ ապրեց ներքին և արտաքին առևտուրը: Հայաստանը դարձավ միջազգային առևտրի կենտրոններից մեկը: Արհեստագործության և հատկապես առևտրի շնորհիվ հիմնվեցին տասնյակ միջնադարյան քաղաքներ, առաջադիմեցին հնից եկող քաղաքները, զարգացավ քաղաքային կյանքը:

Տնտեսության հուժկու վերելքը պայմաններ ստեղծեց և մեծապես խթանեց մշակույթի զարգացմանը՝ իր բոլոր դրսևորումներով: Մենք անդրադառնալու ենք մշակույթի բազում ճյուղերից միայն մեկին՝ կրթությանը:

Բագրատունիների տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ IX դարի վերջերից մինչև XI դարի կեսերը, ինչպես և հետագա դարերում, ամբողջ հասուն կամ զարգացած միջնադարում աշխուժություն ապրեց կրթությունը: Հայաստանում կազմակերպվում էին երկու կարգի ուսումնական կենտրոններ՝ նախկին՝ ավանդաբար եկող պարզունակ տարրական և բարձր տիպի դպրոցներ: Վերջինս նորություն էր հայկական կյանքում:

Տարրական դպրոցները, փաստորեն, երկու կարգի էին՝ հասարակական և մասնավոր: Հասարակական էին այն դպրոցները, որոնք պահպանվում էին եկեղեցու և պետության միջոցներով: Այդպիսի դպրոցներ կային բազմաթիվ բնակավայրերում, այդ թվում՝ Անիում, Կարսում և այլուր: Աշակերտները ստանում էին տարրական գիտելիքներ թվաբանությունից, սովորում էին գրել-կարդալ, երգեցողություն: Մասնավոր դպրոցներում ուսուցանում էին եկեղեցական պարզունակ գիտելիքներ պատարագի, ժամասացության մասին: Աշակերտը, դպրոցն ավարտելով, կարող էր կարդալ Աստվածաշունչը, երգել շարականներ: Այս կարգի դպրոցները կազմակերպվում էին հոգևորականների կողմից: Տարրական երկու կարգի դպրոց-

ներում ուսումը տևում էր երեք-չորս տարի, սովորում էին 12-13 տարեկան հասակի երեխաները¹:

Բարձրագույն դպրոցները կամ ուսումնական հաստատությունները՝ վարդապետարանները, հայ դպրության նշանավոր կենտրոններ էին: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի վանքերը երկու բնույթի գործառնություն էին իրականացնում: Վանքերի մի մասը զբաղվում էր զուտ կրոնական գործառնությամբ՝ քարոզով, բարեգործությամբ, հիվանդների, ծերերի խնամքով և այլն: Վանքերի մյուս մասի համար կրոնական ծիսակատարությունների կողքին հիմնականն ու էականը գիտակրթական գործունեությունն էր: Այդպիսի վանքերում կային վարդապետարաններ, որոնք, փաստորեն, բարձրագույն դպրոցներ էին՝ ուսուցման որոշակի մշակված ծրագրերով:

Վարդապետարաններն ամեննին չէին առնչվում եկեղեցական նվիրապետության աստիճանակարգի վարդապետ կոչման հետ: Վարդապետարանները գիտակրթական կենտրոններ էին, որն ավարտելով՝ սաները ստանում էին վարդապետական աստիճան, իսկ դա համարվում էր գրագիտության, գիտնականության բարձր տիտղոս: Ոչ միայն սովորական վարդապետները, անգամ եպիսկոպոսներն էին ստանում վարդապետական աստիճան: Ուսումնական այդ կենտրոնները գլխավորում էին ժամանակի նշանավոր գիտնականները: Նրանք անվանվում էին վարդապետներ, բարունապետեր, ուսուցապետեր, դպրապետեր: Վարդապետարաններ կային Անիում, Արգինայում, Կարսում, Կամրջաձորում, Սանահինում, Հաղպատում, Երզնկայում, Նարեկում, Սկևռայում, Ստում և այլուր:

Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիում անվանի գիտնական, ուսուցչապետ Գրիգոր Մագիստրոսի կազմակերպած ճեմարանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Կցկտուր վկայություններ կան նրա մտավոր գործունեության մասին Սանահինում, Բջնիում, Տարոնի ս. Կարապետ վանքում: Նկատի առնելով նրա գիտական մեծ պաշարը՝ պետք է կարծել, որ Անիի ուսումնական կենտրոնն իր բարձրության վրա է եղել: Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը մեծ գիտելիքների տեր անձնավորություն էր, Կոստանդնուպոլսում բանավիճել է Բյուզանդիայի գիտնականների հետ և բոլորին զարմացրել իր իմացություններով: Նա հիմնավորել է «յոթ ազատ արվեստների» ուսուցման անհրաժեշտությունը, «եռյակ» և «քառյակ» բաժանումներով²:

Անիի վարդապետարանը Հովհաննես Իմաստասերի շնորհիվ ծաղկում ապրեց XII դարում: Նա համակարգեց վարդապետարանի ուսումնական ծրագրերը, կազմեց հանձնարարելի գրքերի ցանկը, որը հայտնի է «Սարկավագյան մատենացանկ» անունով: Դրանում հին ու նոր կտակարաններից և առհասարակ աստվածաբանությունից բացի ընդգրկված էին փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, քերականության վերաբերյալ աշխատություններ: Քերականությունը նա համարում էր գիտության բանալին:

¹ Տե՛ս Լ. Խ ա չ եր յ ա ն. Հայագիր դպրության ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները և համալսարանները Միջնադարյան Հայաստանում և Գիլիկիայում (V– XVI դդ.), Լիզպոն, 1998, էջ 127–128:

² Նույն տեղում, էջ 386–422:

Հովհաննես Իմաստասերն անձամբ դասավանդում էր տոմարագիտություն, որը վարդապետարանի ուսումնական ծրագրերի մի մասն էր կազմում: Նա կազմել է վարդապետարանի սաների համար մաթեմատիկայի ձեռագիր դասագիրք՝ «Յադագս անկիւնաւոր թուոց» խորագրով: Հովհաննես Իմաստասերը գիտատուսումնական ծրագրերի հիմքում դրեց փորձաքննական մեթոդը:

Անիի վարդապետարանը տվել է բազմաթիվ շրջանավարտներ, որոնք մտավոր-քարոզչական աշխատանքի են մեկնել Հայաստանի տարբեր գավառներ: Անիի ուսումնագիտական կենտրոնի բարունապետերը ոչ միայն թարգմանել, այլև հեղինակել են պատմագիտական, քերականական, փիլիսոփայական և այլ երկեր³:

Անիի մերձակայքում նշանավոր էր Արգինայի վարդապետարանը, որը մեծ համբավ ունեցող ուսումնագիտական կենտրոն էր: Պատմիչներ Ստեփանոս Տարոնացին (Ասողիկ), Մատթևոս Ուռեհայեցին մեծ գովեստով են խոսում Արգինայի վարդապետարանի մասին:

Կարսի վարդապետարանում ուսուցվել է աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, քերականություն, տոմարագիտություն, երաժշտություն, աստղաբաշխություն և երկրաչափություն: Այստեղի վարդապետարանի սաներից էր Գագիկ Ա թագավորը (990–1020 թթ.), որին Մատթևոս Ուռեհայեցին բնութագրում է որպես հմուտ փիլիսոփա և լավագույն ճարտասան: Այս վարդապետարանը գործել է միայն XI դարում:

Վարդապետարաններն ուսումնականի հետ դարձել էին գրական-գիտական կյանքի հիմնական կենտրոններ: Դրանցում կատարվում էին թարգմանություններ, գրում կամ արտագրում ձեռագրեր, մեկնություններ կատարում, մեծապես խթանում ստեղծագործական աշխատանքները: Այդ առումով ուշագրավ է Վասպուրականի Ռշտունյաց գավառի Նարեկա վանքի գիտատուսումնական կենտրոնը, որը գործել է X դարի երկրորդ կեսին⁴: Երեք նշանավոր դեմքերի մտավոր գործունեությունը լուսաբանելու միջոցով Հրայր Թամրազյանը բացահայտում է նրանց խոր և ընդգրկուն ստեղծագործությունների ամբողջ պատկերը: Նշանավոր դեմքեր էին Անանիա Նարեկացին, Խոսրով Անձևացին և Գրիգոր Նարեկացին:

Նարեկա վանքի դպրոցի հիմնադիր Անանիա Նարեկացին լայն մտահորիզոնի տեր մանկավարժ, փիլիսոփա, աստվածաբան, եկեղեցական նշանավոր գործիչ էր: Նա Անիի և Կիլիկիայի դպրոցներից բացի մեծ ազդեցություն է թողել ժամանակի մտավոր կյանքի վրա: Ա. Նարեկացին, ինչպես և իր գործակիցները խոր իմացություն են հանդես բերել ժամանակի գիտության բոլոր բնագավառներում: Նրանք ծանոթ էին նախորդ դարաշրջանի հայ գիտական մտքի, հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների (Դավիթ Անհաղթ, Դավիթ Քերական, Ստեփանոս Սյունեցի, Անանիա Շիրակացի) գործերին: Օգտագործել են նաև անտիկ հեղինակների (Պլատոն, Արիստոտել և այլք) ստեղծագործությունները:

³ Նույն տեղում, էջ 499–530:

⁴ Նարեկա վանքի գիտական դպրոցի մասին մեզ հասած գրական ժառանգությունը համակողմանի ու հիմնավոր ուսումնասիրել է Հրայր Թամրազյանն իր մի շարք մենագրություններում և հոդվածներում:

տոտել և ուրիշներ) աշխատությունները: Նարեկյան դպրոցի ձևավորման ու զարգացման մեջ մեծ ազդեցություն են թողել հատկապես Դիոնիսիոս Արեոպագացուն վերագրվող երկերը⁵: Ա. Նարեկացու խրատները լայն տարածում են գտել, դրանցում հարուստ նյութ կա վանական կենցաղավարության, բարոյագիտության միստիկայի ու նրա առանձնահատկությունների մասին: Այդուհանդերձ խրատաշարքում գլխավորը մարդու մաքրման, փրկության խորհուրդն է: Նրա այդ գործերում երևան է գալիս հեղինակի վերաբերմունքը լեզվի ու պատկերավոր մտածողության վերաբերյալ⁶:

Խոսարով Անձևացու (Գրիգոր Նարեկացու հոր) գրական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ է գրավում «Մեկնություն ժամանակագրութեան» աշխատությունը, որը եղել է կրթական ձեռնարկ և որոշակի ազդեցություն է թողել Նարեկյան դպրոցի ձևավորման և զարգացման ընթացքի վրա: Մեծ է եղել այդ աշխատության հոգևոր-կրթական նշանակությունը: Նա ձգտում է հավատացյալների մեջ սեր արթնացնել գրի ու գրականության նկատմամբ: Խ. Անձևացու համար առաջնային է եղել Ս. Գրքի և հոգևոր գործերի ընթերցանությունը, ուսումնասիրումը, վերծանությունը և մեկնաբանությունը: Խրատաբանության հեղինակը տեղ է հասցնում անհրաժեշտ գիտելիքները: Նա, մերժելով օտարամոլությունը, ընդգծում է հայոց լեզվի, հայ գրի նշանակությունը⁷:

Հրայր Թամրազյանը մի շարք աղբյուրագիտական վկայությունների հիման վրա գալիս է այն հետևության, որ Գրիգոր Նարեկացու մեծանուն գործի «Մատյան ողբերգության» ստեղծման գաղափարը առնչվում է Ա. Նարեկացու անվան հետ: Վերջինս ստեղծագործել է մինչև X դարի 90-ական թվականները, իսկ աշակերտը՝ Գրիգոր Նարեկացին՝ մինչև 1003 թվականը: Նշանակում է, որ ուսուցիչն ու աշակերտը շուրջ մեկուկես տասնամյակ համատեղ ստեղծագործական կյանք են ունեցել⁸: Նարեկյան դպրոցի շուրջ կեսդարյա խաչասերումների, կուսակուսումների, ստեղծագործական ձեռքբերումների ծնունդ էր Գրիգոր Նարեկացին⁹: Հենց միայն այդ իրողությունից կարելի է հետևեցնել, որ այդ վանքը բանասիրական, մատենագրական գործը կենտրոն է եղել: Անանիա Նարեկացու մահից հետո նրան փոխարինել և վարդապետարանը գլխավորել է Գրիգոր Նարեկացին:

Գիտական այդպիսի միջավայրի վարդապետարանը չէր կարող բարձր որակավորում չունենար, իսկ նրա սաները պատշաճ գիտելիքներ չստանային: «Պահպանված աշխատությունների շնորհիվ,– գրում է Հր. Թամրազ-

⁵ Տե՛ս նաև Հ. Թամրազյանի Գրիգոր Նարեկացին և նորայլատոնականությունը, Երևան, 2004, էջ 349–350:

⁶ Տե՛ս նաև Հ. Թամրազյանի Անանիա Նարեկացի, Երևան, 1986, էջ 223–244: Ա. Նարեկացու «Գիր խոստովանութեան» աշխատանքը հայտնաբերել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը և 1892 թ. հրատարակել է «Արարատ» ամսագրում, ապա տպագրվել է նրա հայագիտական ուսումնասիրություններում (տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյանի Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 224–234):

⁷ Տե՛ս նաև Հ. Թամրազյանի Նարեկյան դպրոցը, Երևան, 1999, էջ 43–54:

⁸ Նույն տեղում, էջ 96, 104:

⁹ Հ. Թամրազյանի Գրիգոր Նարեկացին և Կիլիկիայի բանաստեղծական արվեստի դպրոցը, Երևան, 2007, էջ 49:

յանը, – ուրվագծվում է Նարեկյան դպրոցի գիտա-կրթական համակարգը, որը համապատասխանում է միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների մակարդակին: Այստեղ դասավանդվում էին «յոթ ազատ արվեստները», հատուկ ուշադրություն էր դարձվում «արտաքին» գիտելիքների վրա¹⁰:

Գիտությունը և ուսուցումը համատեղվում էր նաև Հայաստանի մյուս վարդապետարաններում, որտեղ ստեղծագործում էին նույնպես ժամանակի անվանի դեմքերը: Այդ վարդապետարանների և նրանց ուսուցչապետերի գործունեության մասին, ցավոք, շատ սակավ տեղեկություններ են պահպանվել:

Նշանավոր է եղել Սանահինի մտավոր կենտրոնը, որը գոյատևել է դարեր շարունակ: Ժամանակակիցները գիտակրթական այդ օջախը բնութագրում են որպես բարձր աստիճանի հասած «մեծահռչակ» հաստատություն:

Դասընթացներն անց են կացվել «Մագիստրոսի ձեմարան» կոչված քարե նստարաններ ունեցող կամարակապ գեղեցիկ շենքում: Գրիգոր Մագիստրոսն այստեղ դասախոսություններ է կարդացել, ինչի համար էլ դահլիճը և շենքը կոչվել է իր անունով: Սանահինի կրթական այդ կենտրոնը հովանավորում էին Աշոտ III թագավորը և կինը՝ Խոսրովանուշը, ուր թաղված էին իրենց հարազատ Կյուրիկյանները: Սանահինում դասավանդել են աստվածաբանություն, հոգևորական արվեստ, քերականություն, տոմարագիտություն, երաժշտություն և այլ առարկաներ: Սանահինում և Հաղպատում հոգևորականների հետ սաների թիվը հասնում էր 500-ի¹¹:

Սանահինում XII դարում ուսուցչապետ էր Գրիգոր Տուտեորցին, որը ճանաչված հեղինակություն էր նաև Կիլիկիայի կաթողիկոսարանում և արքունիքում: XIII դարում ուսուցչապետերի մեջ նշանավոր դեմք էր Աբասի որդի Գրիգորը: Նա տվեց բազմաթիվ երկերի մատենագրական տեսությունը, դրանց ստեղծման հակիրճ պատմությունը, որը բանասիրության մեջ հայտնի է «Պատճառաց գիրք» անունով: Այս աշխատությունն աստվածաբանության, եկեղեցու հայրերի գործունեության, փիլիսոփայության, քերականության, ճարտասանության վերաբերյալ ներածական բնույթ ունեցող աշխատություն է: «Պատճառաց գիրքը» դասագրքի դեր է կատարել բարձրագույն դպրոցների համար¹²: Սանահինը հայ դպրության մեջ իր ավանդն է թողել որպես «գրչության արվեստի» կենտրոն, ուր բազմաթիվ ձեռագրեր են արտագրվել, բազմացվել:

Հաղպատի ուսումնագիտական հաստատությունը նշանավոր է եղել ամբողջ երեք դար՝ XI–XIII դարերում: Հաղպատում ծավալվել են մատենագրական-գիտական բեղուն աշխատանքներ: Գիտակրթական այս հաստատությունը տվել է հայ մատենագրության մի շարք անվանի դեմքեր: Հատկանշական է, որ մշակութային այս կենտրոնը ձեռագրական աղբյուրներում անվանվել է «մայրաքաղաք»: Հայ դպրության միջնադարյան ա-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 42:

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 314:

¹² Նույն տեղում, էջ 790–791:

մենահարուստ գրադարան-մատենադարաններից մեկը Հաղպատինն է եղել¹³:

Հաղպատում մեծ ավանդ ունի մեծանուն գիտնական Հովհաննես Իմաստասերը (Հովհաննես սարկավազ վարդապետ), որը իր գործունեությամբ մտավոր այդ կենտրոնը զարգացման գագաթնակետին հասցրեց: Մեծ է նրա ներդրումը իմաստասիրության, տոմարագիտության մեջ: Գարեգին Հովսեփյանը նրա աշակերտների մեջ հիշատակում է Երեմիայի, Անձրևիկի, Խաչատուրի, Գրիգորի, Հովհաննեսի և Սամվել Անեցու անունները: Նա Հաղպատը դիտում է որպես գրչության դպրոցի կենտրոն և պատմում է, որ այստեղ ստեղծագործական այնպիսի կյանք կար, վարդապետների և աշակերտների այնպիսի բազմություն, ուր պետք է, որ ծաղկեր նաև գրչության արվեստը¹⁴: Հովհաննես Իմաստասերը հարաբերվում էր այդ կենտրոնում գործող լուսավորիչ իրավաբան Դավիթ Ալավկատորդու, Դավիթ Քոբայրեցու և ուրիշների հետ:

Դավիթ Քոբայրեցին անվանի ուսուցիչ էր, պարապում էր «Պատճառաց գրքով», նա մասնակցել է Ջաքարիա սպասալարի Լոռի (1204 թ.) և Անի (1205 թ.) ժողովների: Նշանավոր է եղել Վարդան Հաղպատեցին, որը մեկնել է Կիլիկիա՝ Ներսես Շնորհալու մոտ, հմտացել ասորերենի և հունարենի մեջ: Շնորհալու մահից հետո մեկնում է Հաղպատ և գործում այստեղ: Իր աշակերտ Խաչատուրը բարձր է գնահատում նրա ծառայությունը¹⁵:

Միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն դպրոցների մեջ նշանավոր էր մասնավորապես Գլաձորի համալսարանը: Այդ վարդապետության հիմնադիրն է Ներսես Մշեցին: Նա Խոր Վիրապի վարդապետության ուսուցչապետ Վարդան Արևելցու սանն էր: Իր նախնական կրթությունը ստացել էր Մշո Առաքելոց կամ Ս. Ղազարի վանքում, ապա մեկնել (1266 թ.) Խոր Վիրապ՝ գիտելիքները խորացնելու, ուր էլ ստացել էր վարդապետական աստիճան¹⁶: Վարդան Արևելցու մահից հետո նա (1271 թ.) փոխարինում է ուսուցչապետին, ապա դպրոցը տեղափոխում Տարոնի Առաքելոց վանքը, ուր գործում է շուրջ մեկ տասնամյակ: Մինչև 1281 թ.՝ Ներսես Մշեցու վարդապետությունը, Մշո Առաքելոց վանքում էր, իսկ հաջորդ տարում, հալածվելով քրդերից, անցնում է Վայոց ձոր¹⁷:

«Ջաքարյանների շրջանում և նրանց շնորհիվ,– գրում է մեծանուն պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը,– երևան են գալիս մի քանի իշխանական գերդաստաններ, որոնց հաջողում են խոհուն քաղաքականությամբ մեղմել ահարկու բռնակալությունը և ստեղծել տանելի պայմաններ՝ խաղաղ աշխատանքի համար: Պոռշյան, Օրբելյան, Դոփյան, Ջալալյան, Վաչուտյան և այլ տոհմերը լուսաշող աստղերն են հայ մտքի երկրակամարում,

¹³ Նույն տեղում, էջ 315:

¹⁴ Գ. Հովսեփյան. Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի ու մշակույթի պատմության, պր. Ե, Երուսաղեմ, 1935, էջ 68–70:

¹⁵ Ա. Ալպոյաջյան. Պատմություն հայ դպրոցի, հ. Ա, Գահիրե, 1946, էջ 233–234:

¹⁶ Տե՛ս Լ. Գ. Խաչատուրյան. Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի մեջ (XIII–XIV դդ.), Երևան, 1973, էջ 19–20:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Արևուշյան, Ա. Մաթևոսյան. Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984, էջ 11–12:

որը առաջնորդում են աշխարհաշեն և մտացի ուժերը»¹⁸: Ինչպես հայտնի է, Թամարա թագուհու օրոք (1184–1212 թթ.) հայ-վրացական գործը Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների գլխավորությամբ՝ XII դարի վերջին, սելջուկ թուրքերից ազատագրում են Վրաստանի և Հայաստանի տարածքները: Չաքարյան եղբայրները ազատագրված տարածքներից հատկացնում էին իրենց գորահրամանատարներին: Լիպարիտ Օրբելյանը ստանում է Սյունիքը, իսկ Վասակ Խաղբակյանը կամ Պոռոշյանը՝ Վայոց ձորի մի մասը: Այս իշխանական տները և տասներկու թեմերի հոգևոր առաջնորդ, կաթողիկոսի կողմից Սյունյաց մետրոպոլիտ հաստատված Ստեփանոս Օրբելյանը հովանավորում էին Գլաձորի համալսարանը: Նրանք, վասալական կախման մեջ լինելով մոնղոլներից, կարողացել էին որոշ ինքնավար իրավունքներ ձեռք բերել: Ստ. Օրբելյանն իր լիազորությունները և եկեղեցու կալվածքները վերականգնելու համար երեք անգամ մեկնել է մոնղոլ խաների նստավայրը և վերադարձել դրական արդյունքներով¹⁹:

Մի վայրում, եթե գիտաուսումնական գործընթացը կազմակերպելու կամ շարունակելու համար, օտար տիրապետության պայմաններում, աննպաստ կամ անհնարին իրավիճակ էր ստեղծվում՝ լուսավորության գործի նվիրյալները, այդ թվում՝ վարդապետարաններն ավարտող, վարդապետի աստիճան ստացող սաները թողնում, հեռանում էին լեռներով պատսպարված համեմատաբար խաղաղ մի անկյուն և այստեղ շարունակում կամ սկսում կրթական գործը: Ն. Ադոնցը նշում է Չաքարյանների շրջանում հայ իշխանական տների գոյության մասին, հարկ է հավելել, որ ոչ միայն Չաքարյանների օտարերկրյա տիրապետության այլև հետագա դարերում, թեկուզ և թուլացած, հայ իշխանական որոշ տներ պահպանվում էին երկրի տարբեր վայրերում: Նրանք, որպես կանոն, հովանավորում էին գիտակրթական, առհասարակ մշակութային ձեռնարկումները: Ուսումնակրթական այդ ջանքերի շնորհիվ է, որ սելջուկյան, ապա մոնղոլական տիրապետության դժվարին պայմաններում ոչ միայն չխաթարվեց, այլ ավելի մեծ թափ առավ վարդապետական ուսուցումը:

1282 թ. Ներսես Մշեցին իր դպրոցը հիմնում է Վայոց ձորի Աղբերց վանքում, որը հետագայում անվանվում է Գլաձորի վանք, իսկ վարդապետությունը՝ Գլաձորի համալսարան²⁰: Նա մշակեց դպրոցի ուսուցման ծրագիր, որի մեջ մտնում էին աստվածաբանություն, քերականություն, մատենագրություն, փիլիսոփայություն, երաժշտություն և այլ առարկաներ: Տարբեր տեղերից հավաքագրեց խոստումնալից աշակերտներ: Ուսումնագիտական կենտրոնը ապահովեց լավ դասախոսներով: Նրանցից

¹⁸ Գ. կ ա թ ո ղ ի կ ո ս շ ն վ ս ե փ յ ա ն. Խաղբակյանը կամ Պոռոշյանը հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 462: Գ. Հովսեփյանի «Հոգևոր կենտրոններ և Գլաձորի բարձր դպրոցը» ուսումնասիրությունը ներկայացվում «Թարգմանչաց-Դուրյան» մրցանակի: Մրցանակի հանձնախումբը աշխատությունը կարծիքի է ուղարկում Նիկողայոս Ադոնցին, որը 1936 թ. դեկտեմբերին տալիս է դրական գրախոսություն: Ն. Ադոնցի կարծիքը տպագրվել է Գ. Հովսեփյանի «Խաղբակյանը կամ Պոռոշյանը հայոց պատմության մեջ» գրքում (էջ 462–466):

¹⁹ Լ. Խ ա չ ե թ յ ա ն. Գլաձորի համալսարանը..., էջ 76:

²⁰ Մ. Արևիչյան, Ա. Մաթևոսյան. նշվ. աշխ., էջ 12: Լ. Խաչերյանը նշում է, որ Վայոց ձորի Աղբերց վանքում հաստատվել էին քրդերից հալածված երիտասարդներ, որոնք եկել էին Մշո Գլաձորի վանքից: Նրանք էլ 1291 թ. Աղբերց վանքը վերանվանեցին Գլաձորի վանք (Լ. Խ ա չ ե թ յ ա ն. Գլաձորի համալսարանը, էջ 45):

էին իր աշակերտ և Սասունից իր հետ եկած Եսայի Նշեցին, Դավիթ Սասնեցին և ուրիշներ: Ներսէս Մշեցին արդյունավետ աշխատանքներ կատարեց ոչ այնքան մատենագրության ոլորտում, որքան վարժ ու հմուտ սաներ պատրաստելով²¹: Նա Եսայի Նշեցուն ձեռնադրում է վարդապետ և կարգում փոխարինող: Իր մահից հետո (1284 թ.) Նշեցին դառնում է ուսումնարանի ուսուցչապետ և մեծ բարձունքի է հասցնում գիտակրթական այդ կենտրոնը: Գլաձորի համալսարանի հոշակը տարածվում է ամբողջ Հայաստանում: Ժամանակակիցները նրան «երկրորդ Աթենք» են համարել: XIII դ. մի ձեռագրում գրիչը հայտնում է.

Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայոց ձոր կոչի,
Հունց ի շիրիւրն Սիւնեցի
Ի յԱղբերդ վանս մենաստանի,
Յերկրորդ Աթէնս պանծալի,
Առ ուրս մեր Ներսէսի
Եւ րաբունեաց վարժապետի...²²

Գլաձորի ուսումնակրթական կենտրոնը ժամանակակիցները և հայագետ ուսումնասիրողները համարել են համալսարան: Նրանցից են Կյուրեղ րաբունապետը, նշանավոր մատենագիր Հովհան Քոնեցին, անվանի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, ինչպես նաև ականավոր հայագետ Ղևոնդ Ալիշանը և ուրիշներ²³:

Համալսարանի ուսումնական ծրագիրը եղել է «յոթ ազատ արվեստների» կամ յոթ իմաստասիրական առարկաների յուրացումը, ինչպես նաև որոշ այլ գրքերի ուսումնասիրությունը: Գլաձորում ու նրա ավանդները շարունակող և զարգացնող Տաթևի ուսումնագիտական կենտրոնում ուսուցանում էին միջնադարյան համալսարաններում ընդունված աշխարհիկ ու հոգևոր կրթությանը նվիրված առարկաների մի ամբողջ համակարգ:

Բարձագույն դպրոցներում կամ վարդապետարաններում հիմնական դասընթացը եղել է աստվածաբանությունը, հին և նոր կտակարանների անքննադատ յուրացումը: Նույնն է եղել նաև եվրոպական երկրների միջնադարյան համալսարաններում: Հայաստանում ձեռագրերի ստեղծման, արտագրության, դրանցով ուսուցանելու գործնական պահանջի թելադրանքով էական տեղ էր տրվում բանասիրությանը:

«Յոթ ազատ արվեստները» կամ գիտության յոթ ճյուղերը բաժանվում էին երկու մասի. եռյակ՝ քերականություն, ճարտասանություն ու տրամաբանություն և քառյակ՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն ու երաժշտություն: Եռյակն ընդգրկում էր հասարակական գիտությունների ոլորտը, իսկ քառյակը՝ բնական կամ ճշգրիտ գիտությունները:

Եռյակ ուսուցման առաջին անհրաժեշտ առարկան քերականությունն է: Դրանով գիտելիքներ էր տրվում ոչ միայն լեզվի առանձնահատկությունների,

²¹ Լ. Խ ա չ ե ր յ ա ն. Գլաձորի համալսարանը..., էջ 35:

²² Յ. Տ ա շ յ ա ն. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարյանց, Վիեննա, 1895, էջ 1039:

²³ Լ. Խ ա չ ե ր յ ա ն. Գլաձորի համալսարանը..., էջ 56, 58, Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 133:

օրինաչափությունների, այլ նաև գրականության տեսության, արվեստի, իմաստասիրության, ճարտասանության, երաժշտության վերաբերյալ: Այդ պատճառով քերականությունը հաճախ դիտվում էր որպես նախապատրաստական առարկա, և որպես ուսումնական հիմնական առարկա դրված է եղել ինչպես եվրոպական, այնպես էլ Հայաստանի միջնադարյան համալսարանների ուսուցման ծրագրերի հիմքում: Գլաձորում հատկապես առաջ մղվեց քերականական միտքը: Նրա սաներից Հովհաննես Ծործորեցին, Հովհաննես Քոնեցին դպրոցներ հիմնեցին իրենց ծննդավայրերում և շարունակեցին ու խորացրեցին Գլաձորի ավանդները²⁴:

Համալսարանում այս առարկան ուսուցանվում էր հիմնականում Եսայի Նշեցու «Վերլուծություն քերականության» աշխատությամբ: Անվանի հայագետ Գ. Հովսեփյանը համալսարանի րաբունապետի գործունեությունը երեք մասի է բաժանում՝ դպրոցական, եկեղեցական և մատենագրական-գիտական: Նշեցին աղբյուրները և գրականությունն օգտագործելու մեծ հմտություն ունեւր: Գ. Հովսեփյանը ծանրակշիռ աշխատություն է համարում Եզեկիելի մեկնությունը, որը նա գրել է 1302 թ. Ստ. Օրբելյանի պատվերով: Նշեցու այդ գործը նշանավոր է առատ աղբյուրների օգտագործմամբ, որոնց մեջ հիմնականը եղել է Կյուրեղ Ալեքսանդրացին: Նա օգտվել է այնպիսի աղբյուրներից (Որոգինես, Հիպոլիտ և ուրիշներ), որոնց բնագրերը կորած են:

Նշեցու երկրորդ ծավալուն աշխատությունը քերականությունն է, որը նույնպես ստեղծվել է՝ հիմնվելով նախորդ հեղինակների գործերի վրա: Նա օգտվել է Հովհաննես Երզնկացու 1281 թ. Կիլիկիայում դասախոսած աշխատությունից: Նշեցու աշխատության մեջ էականը քարոզն է, որի առիթով իր խոսքն ուղղում է Աստծուն: Նա տիրապետում էր հունարենին: Լ. Խաչերյանը գտնում է, որ հայ քերականագիտությունը արգասավորվել է հունական միջավայրից, սակայն այն ձևավորվել ու զարգացել է՝ սնվելով հայկական դպրության ակունքներից²⁵:

Եռյակ ուսուցման երկրորդ առարկան ճարտասանությունը կամ հոետորությունն էր, որը միաժամանակ անհրաժեշտ գիտելիքներ էր տալիս գրական ստեղծագործության, ոճաբանության, գեղագիտության վերաբերյալ: Այս առարկան սովորեցնում էր ճառ, քարոզ, պաշտոնական ուղերձներ, նամակներ գրելու արվեստը: Հոետորությունն այն գենքն էր, որով իր ազդեցությունն էր տարածում եկեղեցին, ընդդիմանում բոլոր հերձվածքներին ու թշնամական հոսանքներին: Ճարտասանությանը պատշաճ էր մատուցվում հենց նրանով, որ Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Գիրք Պիտոյից»-ը քանիցս ընթրօրինակվել է Գլաձորի համալսարանում: Այն ոչ միայն պերճախոսության, այլև համոզելու արվեստն էր: Այդ առումով ճարտասանը մեծ պատրաստություն, լայն մտաեորիզոն ունեցող անձնավորություն պետք է լիներ:

²⁴ Ս. Արևշատյան, Մ. Մաթևոսյան. նշվ. աշխ., էջ 29:

²⁵ Լ. Խաչերյան. Գլաձորի համալսարանը..., էջ 112:

Երրորդ առարայի՝ տրամաբանության կամ դիալեկտիկայի ուսուցման համար օգտագործվում էին Արիստոտելի, Պորփյուրի և Դավիթ Անհաղթի երկերը: Այս բնագավառում Նշեցու գործը շարունակեց ու խորացրեց Հովհան Ռոտունեցին, որը գրեց մի քանի աշխատություններ ու առարկայի դասավանդումը ավելի բարձր աստիճանի բարձրացրեց իր վերահաստատած Ռոտունի և Տաթևի համալսարաններում: Նա օգտագործեց Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծված տրամաբանական երկասիրությունները, որոնց թարգմանությունները կատարվել էր Քոնայի դպրոցում: Հովհաննես Քոնեցին՝ Եսայի Նշեցու աշակերտը, դասավանդության հարցում շեղվեց իր ուսուցչի ուղուց, կաթոլիկություն ընդունեց, երբ իր հրավերով Մարաղայից եկավ կաթոլիկ քարոզիչ Բարդուղիմեոս Քոլոնացին: Այդուհանդերձ, գիտության բնագավառում շարունակեց Գլաձորի ավանդները և որոշակի ներդրում ունեցավ գիտության ասպարեզում²⁶:

Եռյակ գիտություններին տիրապետելուց հետո ուսանողները կարող էին խորանալ փիլիսոփայական երկերի ուսումնասիրության մեջ: Այստեղ որպես հիմնական դասագիրք օգտագործում էին Դավիթ Անհաղթի «Մահմանք իմաստասիրութեան» և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությունները, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Արիստոտելի, Պորփյուրի երկերը:

Քառյակ ուսուցումը սկսվում էր թվաբանությունից և որպես դասագիրք օգտագործվում էր Անանիա Շիրակացու «Քրոնիկոնը»: Երկրաչափությունը ուսուցանվում էր աշխարհագրությանը զուգահեռ՝ Անանիա Շիրակացու և Վարդան Արևելցու ձեռնարկներով: Աստղաբաշխությունը ուսուցանվում էր նույնպես Շիրակացու աշխատություններով:

Բարձրագույն կրթություն ստանալու համար Հայաստանի տարբեր վայրերից, Կիլիկիայից Գլաձորի ճանապարհին էին բռնում շատ-շատերը: Սովորողների ընդհանուր քանակը հասնում էր մինչև 363-ի²⁷: Նրանց զգալի մասը, ավարտելով համալսարանը և վարդապետական աստիճան ստանալով, երկրի տարբեր մասերում հիմնել են վարդապետարաններ: Այլ խոսքով, Գլաձորի համալսարանը և նրա շառավիղներն ավելի քան մեկուկես դար գիտակրթական, լուսավորական, հասարակական լայն գործունեություն ծավալեցին²⁸: Այսպես, Մխիթար Սասնեցին հաստատվում է Քաջբերունի գավառի Մեծոփա վանքում: Նշեցու հանձնարարությամբ պայքարում է միարարների դեմ: Կողբա վանքի դպրոցում էր Մատթեոս Մլճեցին, որը քահանայություն էր ստացել Կիլիկիայի Մլիճի վանքում: Առաքել Հաղպատեցին ղեկավարում էր Տփխիսի դպրոցը, Կիրակոս Երզնկացին հայրենի գավառում բարունապետ էր: Մալմաստի դպրոցի բարունապետը Ավագն էր, իսկ Թեղենիքի դպրոցում՝ Մկրտիչ Թեղենացին: Հովհաննես Քոնեցին Քոնայում, Հովհաննես Ծործորեցին Ծործորի վանքում, Ներսես Տարոնացին Տարոնի Առաքելոց վանքում ուսուցչապետեր էին²⁹: Գլաձորի հետ էր կապված գրիչ, մանրանկարիչ, ճարտարապետ մեծանուն

²⁶ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. Խաղբակյանք..., էջ 284:

²⁷ Տե՛ս Ա. Մ ո վ ս ի ս յ ա ն. Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (V-XV դարեր), Երևան, 1958, էջ 176:

²⁸ Մ. Արևելցու աշխատություն, Ա. Մաթևոսյանի նշվ. աշխ., էջ 41:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 44-45:

Մոմիկը, ում վերջին գործն եղավ Նորավանքի երկհարկ դամբարան-եկեղեցին:

Եսայի Նշեցու մահից հետո (1338 թ.) մարում է Գլաձորի համալսարանը, որը կապված էր Պոռշյանների և մյուս իշխանական տներին հալածելու մոնղոլական պետության նոր քաղաքականության հետ: Երկրորդ ուսուցչապետ Տիրատուր Կիլիկեցին, որը եկել էր Կիլիկիայի Սկևռայի վանքից, թողնում է Գլաձորը և վարդապետությունը ու հաստատվում Վայոց ձորի Հերմոնի վանքում: Այս վանքի համալսարանի աչքի ընկնող սաներից էին Գրիգորը, Կիրակոսը և Հովհան Ռոտունեցին, որը վարդապետական աստիճան էր ստացել Տիրատուր Կիլիկեցուց³⁰: Ռոտունեցին սկզբում կարգվում է Տիրատուրի օգնական, իսկ 1356 թ. որպես համալսարանի բարունապետ փոխարինում նրան:

Ռոտունեցու համալսարանը Տաթևում և Ռոտունավանքում մնում է մինչև 1384 թ.՝ թուրքերի կողմից Ռոտտանի գրավումը: Դրանից հետո Ռոտունեցին տեղից տեղ է փոխադրվում և երկու տարի հետո մահանում է: Նրան փոխարինում է Գրիգոր Տաթևացին: Վերջինս 1373 թ. վարդապետության աստիճան է ստանում ու Տաթևում ուսումնամանկավարժական, մատենագիտական, հասարակական լայն գործունեություն ծավալում: 1408 թ. նա տեղափոխվում է Մեծոփա վանք և այնտեղ հիմնում գրչության բարձր տիպի դպրոց: 1409 թ. Տաթևացին Երևանի Անանիա Առաքյալի վանքում վարդապետական աստիճան է տալիս քաջբերունցի իր 10 աշակերտներին: Նրանք Տաթևի համալսարանի վերջին շրջանավարտներն էին: Ըստ բարունապետ Գրիգոր Տաթևացի մահանում է 1410 թ.³¹: Նրա աշակերտներից Թովմա Մեծոփեցին ղեկավարում էր տեղի բարձրագույն դպրոցը, իսկ Հովհաննես Հերմոնեցին՝ Հերմոնի դպրոցը: Տաթևացու այս երկու աշակերտները կատարեցին իրենց ուսուցչի ցանկությունը. ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատեցին իր օրինական տեղում՝ Վաղարշապատի ու Էջմիածնի վանքում³²:

Նկատենք, որ Գլաձորի համալսարանը Եսայի Նշեցու գլխավորությամբ, Մյունխաց եպիսկոպոսության հետ դարձավ Հռոմի պապից եկող կաթոլիկոսյան տարածման (միարարական կամ ունիթորական) դեմ պայքարի հիմնական կենտրոնը:

Վարդապետարաններում ուսանում էին գերազանցապես քահանայական աստիճան ունեցողները: Քահանայական ուսուցումը տևում էր 3 տարի, իսկ վարդապետական աստիճան ստանալու համար սահմանվում էր՝ 7–8 տարի: Շրջանավարտը պարտավոր էր քննություններ հանձնել անցած դասընթացից: Դրանից զատ նա ավարտաճառ էր ներկայացնում, որի պաշտպանությունը կատարվում էր հրապարակավ, հատուկ հանձնախմբի միջոցով³³: Պատահում էր, որ ուսանողը չէր բավարարվում տվյալ վարդա-

³⁰ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. Խաղբակյանք..., էջ 295–296:

³¹ Մ. Արևիկյան, Ա. Մաթևոսյան. նշվ. աշխ., էջ 44–45:

³² Նույն տեղում, էջ 51:

³³ Լ. Խաչիկյանը պարզել է, որ Գլաձորի համալսարանի ուսանողները ներկայացրել են ավարտաճառեր: Նա Մ. Մաշտոցի անվ. մատենադարանի 631 ձեռագրում հայտնաբերել է 8–10 էջից բաղկացած տասից ավելի ավարտաճառեր, որոնց մասնագետները համարել էին քարոզներ (տե՛ս Լ. Խաչիկյան. Գլաձորի համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները.՝ Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 23, 1946, էջ 434:

պետարանի ուսուցման մակարդակով և իր գիտելիքները հարստացնելու նպատակով գնում էր այլ վարդապետարաններ: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ Մխիթար Գոշը, որն ուսանել էր Հովհաննես Տաուշեցու մոտ և չէր բավարարվել ստացած գիտելիքներով, երկար ճանապարհ է կտրել Արևելյան Հայաստանից՝ հասնելով Կիլիկիա: Նա Սև լեռան հռչակավոր վարդապետարանում հարստացնում է իր գիտելիքները՝ թաքցնելով վարդապետական աստիճան ունենալու հանգամանքը. «Կացեալ առ սմա Մխիթարայ և առ այլս ոմանս, էառ նա զանուն վարդապետական: Եւ այնու ոչ շարացան, այլ չոգաւ նա յարևմուտս կոյս յաշխարհն, որ կոչի Սեաւ լեռն, առ վարդապետսն որք էին անդ ուսուցիչք, և զայն ինչ ի վեր ոչ հանեալ, թէ իցե նորա առեա; զայն պատիւ այլ բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ, եկն նա ի Կարնոյ քաղաք»³⁴:

Գլաձորը եզակի չէր ամբողջ Հայաստանում: Բագրատունյաց շրջանից սկսած գիտակրթական ծավալուն շարժում էր սկսվել: Մտավոր այդ շարժումը, XII դարում նոր թափ առնելով, առավել ուժգին դրսևորվեց: Դրա նախաձեռնողներն էին ժամանակի գրասեր դեմքերը՝ գերազանցապես հոգևորականները, ովքեր որպես կանոն ունեին տեղի իշխանական տների և բնակչության աջակցությունն ու հովանավորությունը: Խոսելով վարդապետարանների մասին՝ Ն. Ադոնցը գրում է. «Բարեպաշտ մարդիկ, այր թե կին, իշխանաւոր թէ համեստ աշխատաւոր, չեն զլանում իրենց նուէրները մեծ հաստատութեանց, գիտենալով, որ այն տեղ են կուում հայ ժողովրդի գոյութեան հիմ՝ բարոյական հիմքերը»³⁵:

Գիտալուսավորական այդ կենտրոններում ուսուցման գործընթացն ընթանում էր երկու ուղղությամբ: Հիմնվում էին վարդապետարաններ, ուր, ինչպես նշվեց, բարձրագույն դպրոցի եռյակ կամ քառյակ ծրագրերով, կամ այդ առարկաների մի մասով կազմակերպվում էր ուսուցումը, որն ավարտելով՝ սաները ստանում էին վարդապետական աստիճան: Ուսուցման մյուս, նույնպես տարածված ձևն այն էր, երբ մեկ կամ մի քանի երիտասարդներ հիմուտ մասնագետների մոտ սարիներով մասնագիտանում էին ձեռագրական գործի մեջ, ուսումնասիրում, արտագրում ձեռագրեր, մատենագրի պատրաստություն ստանում:

Նոր Գետիկի կամ Գոշավանքի վարդապետարանը XII–XIII դարերում արգասավոր էր գործում: Մխիթար Գոշը Կիլիկիայից վերադարձել էր Կարին և իր վարդապետարանը նախապես հիմնել էր այնտեղ, ապա փոխադրվել Գանձակ: Այստեղ ևս հարմարավետ չէր, ուստի տեղափոխվում է Գետիկի վանքի մերձակա Տանձուտ ձորը, ուր հիմնում է Գետիկի վարդապետարանը, որը հետագայում անվանվում է Գոշավանք: Գոշավանքի կառուցմանը և Գոշի գիտաուսումնական ձեռնարկումները հովանավորում էին Չաքարյան եղբայրները, հատկապես Բվանե Չաքարյանը, իսկ հետագայում նրա որդի Ավագը:

³⁴ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 208:

³⁵ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 463:

Մխիթար Գոշի և իր հիմնադրած վարդապետարանի մասին հանգամանալի տեղեկություններ է հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին, որը սովորել է հենց այդ ուսումնարանում: Գոշի համբավը տարածված էր և շատ շատերն էին գալիս նրա մոտ ուսանելու. «Բազումք էին, որ աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հոչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս»³⁶: Վարդապետական կրթությանն այնքան մեծ կարևորություն էր տալիս Գոշը, որ իր հեղինակած դատաստանագրքում օրինականացնում է վարդապետական աստիճան ստանալու կարգը: Նա գտնում է և արձանագրում, որ հատուկ հանձնաժողովն է իրավասու քննություն վերցնել սովորող սաներից և ոչ թե սովորողի ուսուցիչը: Գոշի մահվանից հետո նրա աշակերտ Մարտիրոսը հաջող կերպով շարունակեց ուսուցչի գործը, և վարդապետարանը արդյունավետ գոյատևեց. «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հոչականուն տեղոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման, որ և մենք, իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»³⁷:

Գոշի աշակերտներից շատերը այլ վայրերում դպրոցներ բացեցին և շարունակեցին մտավոր գործունեությունը: Այսպես, Վարդան Արևելցին մեկնում է Երուսաղեմ, անցնում է Կիլիկիա, ներկա լինում 1243 թ. Մսի եկեղեցական ժողովին, ապա գալիս է Խոր Վիրապ ու հիմնում վարդապետարան³⁸: Վարդան վարդապետի բարձրագույն դպրոցում սովորում էին 40 աշակերտներ: Դավիթ Երեցը 1290 թ. մեկնում է. «յԱրարատեան գաւառն ի վանքն վիրապի սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին՝ առ հոչակավոր իմաստասէր վարդապետն հայոց Վարդան, որ և դպրոց կարգեալ էր նորա աշակերտօք»³⁹: Նրա աշակերտների թվում էին Հովհաննես Երզնկացին, Ներսես Մշեցին և նշանավոր այլ անձինք: Վարդան Արևելցին լինում է Հառիճի վանքում, Խորակերտում, Հաղպատում: Նա մահանում է 1271 թվականին, որից հետո հայտնի չէ, թե ինչ ճակատագիր է ունեցել Խոր Վիրապի դպրոցը:

Երզնկա քաղաքում և մերձակա Սեպուհ լեռան սրբավայրերում գործում էին վարդապետարաններ, ուր կային նշանավոր մտավորականներ, գիտուններ, որոնց շուրջն էին համախմբվում ուսումնասեր երիտասարդները: Հովհաննես Երզնկացու տաղերին նվիրված ուսումնասիրության մեջ բանասեր Արմենուհի Սրապյանն իրավամբ գրում է. «Այնքան մեծ է եղել Երզնկայի համալսարանների ազդեցությունը և ուժը, որ այնտեղ սովորած և ուսումնական վարդապետի աստիճանի հասած անվանի դեմքերից ոմանք, թողնելով իրենց հայրենի անունը, վերակոչվել են Երզնկացիներ: Դրանցից նշանավոր է Գրիգորիս Երզնկացին, որի ծննդավայրը Խարբերդն էր»⁴⁰: Իր մի այլ աշխատության մեջ Ա. Սրապյանը բերում է Մ. Պոտուրյանի հետևյալ խոսքերը. «Երզնկան, որ վանքերով շրջապատված Ժգ-Ժդ

³⁶ Կիրակոս Գանձակեցի. նշվ. աշխ., էջ 217:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 222:

³⁸ Ա. Ալպոյաջյան. նշվ. աշխ., էջ 241–242:

³⁹ Հայոց նոր վիաներ, աշխատասիրությամբ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 105:

⁴⁰ Գոնուտանիս Երզնկացի. Տաղեր, աշխատասիրությամբ Արմենուհի Սրապյանի, Երևան 1962, էջ 32:

դարերուն փայլուն անուն մը ուներ, Հայաստանի մեջ գիտական ճեմարան մը կներկայացներ, կարծես ճիգ մը ուներ մրցելու Կիլիկիո հետ, որ ուսումնական վարդապետներուն կենտրոնավայրն էր»⁴¹: Այդ են վկայում նաև ժամանակի տարեգիրները. «Յառաջինք ամենայն հայոց աշխարհին Սեպուհոյ լեռանցն և վանորէջին կուցանկային: Եւ ուսումնասերքն անդ գային յամենայն կողմանց հեռաւոր աշխարհաց, լուսով իմաստութեանց լուսաւորէին և երաժշտական արուեստից և վարդապետական պատուոյ արժանաւորէին և գնացին»⁴²:

Հայագետ Կ. Տեր-Մկրտչյանն իր «Մահմեդական լուծը և ծաղկող հայ վարդապետարանները» հոդվածում, հենվելով գրավոր աղբյուրների վրա, գրում է. «Արդեն երկու դար առաջ՝ Ժգ դարի միջոցներում Երզնկան իւր շրջակայքով եւ Սեպուհ լեռան վանքերով հոչակ էր ստացել իբրեւ հայության ուսումնական կենտրոններից մեկը»: Ապա նշում է, որ վարդապետարանը գլխավորում էր տաղանդավոր մատենագիր Հովհաննես Երզնկացին: Նա ըստ արժանավոյն է գնահատում վարդապետարանների ու նրանց բարունապետների գիտելիքներն ու վաստակը. «Պատկառանքի եւ երախտագիտութեան նման զգացումներ շատ յաճախ արտահայտուած ենք գտնում մեր ձեռագիրների յիշատակարաններում եւ տեսնում, որ նշանաւոր վարդապետարանների ղեկավար վարդապետները շատ բարձր գնահատուած բարոյական մեծութիւններ էին ժամանակակիցների աչքում, եւ նույնչափ բարձր զին ուներ նոցա աւանդած ուսումը (ընդգծումը մերն է-Վ. Բ.)»⁴³: Այդ նույն հոդվածում Կ. Տեր-Մկրտչյանը բերում է համընդհանուր Հովհաննես բարունի օրինակը, որն Ավագ վանքի ուսումնարանից բացի Սեպուհ լեռան Կայիփոսի վանքի վարդապետարանի բարունապետն էր: Վերջին վարդապետարանը մի քանի հիշատակարաններում ուղղակի անվանվում է «համալսարան»:

Հենց միայն այն խոստուն փաստը, որ Մխիթար Գոշր ուսումնառությունն ավարտելուց և վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո իր գիտելիքները խորացնելու միտումով մեկնել է Սև լեռան մտավոր կենտրոնները, վկայություն է տեղի դպրոցների բացառիկ հեղինակության մասին:

Ուսումնաբերաժշտական գրչության նշանավոր կենտրոն էր Դրազարկը, որը հիմնադրվել է XII դարում: Մանրանկարչության խոշոր դեմքերից Սարգիս Պիծակը Դրազարկի սան էր: Այս մտավոր կենտրոնն աչքի էր ընկնում երաժշտական կրթության բարձր մակարդակով: Այստեղ պատշաճ մակարդակի վրա էր դրված նաև լեզուների ուսուցումը: Դրազարկը միաժամանակ ղիվանագետներ է տվել Կիլիկիայի հայոց թագավորությանը: Կոնստանդին Լամբրոնացու վանահայրության շրջանը վանքի ամենափայլուն շրջանն էր: «Այս ամենը ցույց կուտան, – գրում է Ա. Ալպոյաջյանը, – թէ Դրազարկի վանքը պարզ մենաստան մը չէր, այլ ուսումնարան մը, որ փայլած է Ժբ դարէն մինչեւ Ժդ դարուն կէսերը»⁴⁴:

⁴¹ Ա. Սր ա պ յ ա ն. Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ, Երևան, 1993, էջ 26:

⁴² Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, Երուսաղէմ, 1915, էջ 510:

⁴³ Դ. Կարապետ արքեպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան. Երկերի ժողովածու, պր. Ա, ս. Էջմիածին, 2008, էջ 118:

⁴⁴ Ա. Ալ պ ո յ ա ջ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 209:

Միսր, որը դարձել էր Կիլիկիայի հայկական պետության մայրաքաղաքը, մտավոր նշանավոր կենտրոն էր: Այստեղ բուռն զարգացում են ապրել գիտության մի շարք ճյուղեր՝ փիլիսոփայությունը, դպրությունը, աստվածաբանությունը, տրամաբանությունը, ճարտասանությունը, քերականությունը, երաժշտությունը, երկրաչափությունը, գրչության արվեստը, մանրանկարչությունը և այլն: Միսում հիմնվել է համալսարան, ուր դասախոսություններ են կարդացել ժամանակի նշանավոր գիտնականներն ու ուսուցչապետերը: Համալսարանից բացի՝ այստեղ եղել է նաև վարժարան: Հակոբ կաթողիկոսը, որը կրթության ջատագով էր, հրավիրում է Հովհաննես Երզնկացուն (Պլուզ), որը քերականություն էր կարդում: Սսի համալսարանում մեծ էր նշանավոր փիլիսոփա Վահրամ Ըաբունու գիտամանկավարժական վաստակը: Լևոն Ա Մեծագործը, նրա գործը շարունակող Հեթում Ա թագավորը հոգ էին տանում Սսի գիտաուսումնական կենտրոնի նկատմամբ⁴⁵:

Հռոմկլա սահմանային բերդ-ամրոցում, երբ այն դարձավ հայրապետական աթոռանիստ, ստեղծվում է Դպրեվանք, ուր ուսումնամանկավարժական բեղմնավոր աշխատանք էին կատարում Գրիգոր Գ Պահլավունի փոքր վկայասեր հայրապետը և նրան փոխարինող Ներսես Շնորհալին: Կարճ ժամանակում նրանք Դպրեվանքը դարձնում են գիր ու գրականության, մշակույթի նշանավոր կենտրոն: Այս դպրոցը գոյատևեց մինչև 1292 թվականը, մինչև Հռոմկլայի գրավումը և հայրապետական աթոռը Միս փոխադրելը⁴⁶:

XII դարում Սկևռայի վանքում գործել է նշանավոր ուսումնարան, ուր Ներսես Լամբրոնացու մոտ մատենագիտական հմտությամբ աչքի է ընկել նրա աշակերտ Խաչատուրը: Ավելի ուշ այստեղ անուն էր հանել Մխիթար Սկևռացին, ինչպես և Գևորգ Սկևռացին, որը նախապես իր պատրաստությունը ստացել էր Բջնիում, ապա զանազան վանքեր շրջելուց հետո եկել էր Սկևռայի վանքը: Ուսումնարանում գործում էր ուսուցիչների և աշակերտների մի ամբողջ խումբ⁴⁷:

Սն լեռներում ուսումնական կենտրոններ են եղել Պառլահոնում, Արեգում, Ուլինում, Մարաշում, Ընկուզուտում, Շափիրում: Շուրթի ուսումնագիտական միջավայրում են կրթություն ստացել Ներսես Շնորհալին, Գրիգորիսը և ուրիշներ: Այստեղի վարդապետարանը լավ համբավ ուներ⁴⁸:

Կիլիկիայի ուսումնագիտական կենտրոններին հատուկ է եղել լեզուների ուսուցման բարձր մակարդակը: Եվ այդ հասկանալի է, քանի որ աշխարհագրական դիրքը, ծովային առևտուրը օտար լեզուների իմացության անհրաժեշտ պահանջ է առաջադրում:

Կիլիկիայի թագավորները, անգամ թագուհիները մեծապես աջակցել ու հովանավորել են ուսումնագիտական ձեռնարկումները: Մլեհ իշխանը

⁴⁵ Լ. Խ ա չ ե թ յ ա ն. Հայագիր դպրության ուսումնագիտական կենտրոնները..., էջ 449:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 295–298:

⁴⁷ Ա. Ա լ պ ո յ ա ջ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 208–210:

⁴⁸ Լ. Խ ա չ ե թ յ ա ն. Հայագիր դպրության ուսումնագիտական կենտրոնները..., էջ 354–361:

հիմնադրել է Մեծքար ուսումնագիտական կենտրոնը, որի հետագա հովանավորն է եղել Լևոն Բ թագավորը: Այս բնագավառին աջակցել ու հովանավորել են Հեթում Ա թագավորը և նրա կինը՝ Ջապել թագուհին: Հեթում Ա-ի պատվերով Վարդան Արևելցին գրել է «Յաղագս մեկնութեան քերականի» երկը: Ջապել թագուհու հովանավորության մասին վկայում է Վահրամ Բարունին:

Լևոն Գ թագավորը, ինչպես արդեն նշվեց, եղել է ուսման և գիտության հովանավոր: Այդ պատճառով ժամանակակիցները նրան «Գրասեր» պատվանունն են տվել: Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ նա կազմակերպել է բազմաթիվ բնագրեր ժողովելու և թարգմանելու գործը: Ավելին, նա գրչագրեր է պատվիրել և նվիրել ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Հայաստանի ուսումնագիտական կենտրոններին:

Կիլիկիայի հայկական պետության առանց ցնցումների գոյատևումը մեծ պատվար էր Հայաստանի, նրա մտավոր կյանքի պահպանման ու զարգացման համար: Մերտ համագործակցություն գոյություն ունեւր մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառներում, այդ թվում՝ կրթության ոլորտում: Հայրենի երկրում ստեղծագործական աշխատանքի դժվարությունների կամ անհնարին լինելու պարագայում նվիրյալներն անցնում էին Կիլիկիա, այնտեղ ապաստան ու նպաստավոր պայմաններ գտնում: Արևմուտք էին մեկնում նաև բյուզանդական մշակութային ձեռքբերումներին հաղորդակից լինելու նպատակով: Կատարվում էր նաև հակառակը. այստեղից համագործակցելու, մասնագիտանալու կամ տարբեր այլ առիթներով այցելում էին մայր հայրենիք:

Միջնադարյան համալսարաններում կամ բարձրագույն դպրոցներում աշխատում, ուսուցանում էին ժամանակի նշանավոր փիլիսոփաներ, աստվածաբաններ, մատենագիրներ, պատմաբաններ, բնական գիտության ներկայացուցիչներ: Նրանք խոր ու բազմակողմանի գիտելիքներ էին տալիս իրենց սաներին: Այդ դպրոցները միաժամանակ և՛ ուսումնական, և՛ գիտական կենտրոններ էին, եռյակ ու քառյակ ծրագրերով բազմաթիվ մասնագիտություններով ուսուցանելու հետ մեկտեղ գիտական գործունեությամբ էին զբաղվում: Ձեռագրեր էին ուսումնասիրում, արտագրում, սակավ դեպքերում ստեղծում, այլ խոսքով՝ մատենագիտությամբ զբաղվում: Անտիկ հեղինակների գործերից էին թարգմանում, արտագրում, բազմացնում և տարածում: Այդ ամենը կատարվում էր դժվարին, հաճախ շատ ծանր ու անապահով վիճակում, օտարից եկող վտանգի մշտական սպառնալիքի պայմաններում: Ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Ես Մխիթար գրիչ սորա
թուղթս անկոկ ու գրիչ չկա
Եւուրքս ցուրտ ու պարզկայ
Ջարդաինս բարձր ու կրակ չկայ
Դոներս չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ
Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ
Գիրքս յերկար ու եզր չկայ
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ»⁴⁹:

⁴⁹ Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Միսական, էջ 135, Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. Խաղբակյանք..., էջ 266:

Հայաստանի բարձրագույն դպրոցների մասին լրիվ ու ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է թեկուզ թռուցիկ զուգահեռներ անցկացնել նույն պատմափուլի Եվրոպայի ուսումնական հաստատությունների հետ: Եվրոպայում բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները երևան են գալիս միննույն ժամանակաշրջանում՝ XI–XII դարերում: Դրանք օգտվում էին ինքնավարությունից, թեպետև ձևականորեն գտնվում էին Հռոմի պապի ընդհանուր վերահսկողության ներքո: Այստեղ ևս ուսման գործընթացի հիմքում ընկած է «յոթ ազատ արվեստները»: Մեծ նշանակություն էր տրվում անտիկ հեղինակների երկերի մեկնաբանմանը, օգտագործմանը: «Յոթ ազատ արվեստների» վրա կարևորվում էին երեք մասնագիտություններ, որոնք կենտրոնացված էին երեք նշանավոր համալսարաններում. իրավագիտությունը՝ Բոլոնիայում, աստվածաբանությունը՝ Փարիզում, բժշկությունը՝ Մալերնոյում⁵⁰:

Ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում զարգացած միջնադարում երևան եկավ գիտնականների մի ամբողջ սերունդ, որին վիճակված էր նոր մակարդակի բարձրացնել կրթությունը: Հիրավի, եվրոպական երկրներում, այդ թվում և հատկապես Բյուզանդիայում բարձրագույն դպրոցներում դասախոսում էին երկրի նշանավոր գիտնականները: Նույնը կատարվում էր նաև Հայաստանում: Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, համալսարանները ստեղծվում են հասարակության զարգացման որոշակի աստիճանում, հասուն կամ զարգացած միջնադարում: Այդ դարաշրջանում կրթության ոլորտում ուժեղանում է աշխարհականացման միտումը: Քառյակ ծրագրով ուսուցվում էր թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն և երաժշտություն, այսինքն՝ աշխարհիկ առարկաներ: Այսպիսով՝ կրթության ոլորտն առաջադիմում էր դարաշրջանի առաջադրած պահանջների ոգով: Հայաստանում այն ընթանում էր եվրոպական երկրների ուսումնական գործընթացին համահունչ:

Եվրոպական երկրների հետ կար մի էական, վճռորոշ տարբերություն: Կրթական կենտրոններն այնտեղ առաջանում էին երկրի խաղաղ, նպաստավոր պայմաններում: Պետությունն աջակցում, դյուրին էր դարձնում դրանց գործունեությունը: Եվրոպական պետություններից Հայաստանի հարևան Բյուզանդիայում, նրա մայրաքաղաք Կ. Պոլսում բարձրագույն դպրոց կամ համալսարաններ են բացվում ավելի վաղ՝ IX դարում: Նման կրթօջախներ հիմնում էր պետությունը, որոնց մի մասի հիմնական նպատակը պետական ապարատի համար պաշտոնյաներ պատրաստելն էր⁵¹: Տասներորդ դարի բարձրագույն հաստատություններից մեկում դասախոսներին կայսրն աշխատավարձ էր վճարում, իսկ ուսանողներին նյութական օգնություն ցույց տալիս⁵²:

Կոստանդնուպոլսում XI դարում գործում էր համալսարան, որն աշխարհիկ կրթության կենտրոն էր և, որը գոյատևեց մինչև 1204 թ.՝ մինչև խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավումը: Համալսարանն ուներ երկու ուղղություն կամ միանգամայն ինքնուրույն գործող

⁵⁰ История всемирной литературы, т. 2. М., 1984, с. 501.

⁵¹ История Византии, т. 2. М., 1967, с. 355.

⁵² Культура Византии (вторая половина VII–XII вв.). М., 1989, с. 394–395.

երկու դպրոց կամ ֆակուլտետ՝ իրավունքի և փիլիսոփայության: Այդ ուղղությունների տնօրենները օգտվում էին լայն արտոնություններից՝ բարձր վարձատրություն ստանում և իրենց պաշտոնը վարում ցմահ⁵³:

Հայաստանում իրավիճակը միանգամայն այլ էր: Բագրատունյաց պետության անկումից, XI դարի կեսերից սկսած ոչ միայն ազգային պետություն չկար, այլև երկրում իշխում էին սելջուկ - թուրքերը, մոնղոլները, որոնք անխնա ավերում, ոչնչացնում էին նաև գիտակրթական կենտրոնները: Բարձրագույն դպրոցները Հայաստանում հիմնականում ստեղծվեցին և գոյատևեցին հենց դժվարին այդ ժամանակաշրջանում՝ XII–XIV դարերում: Նման դժնդակ իրավիճակում վարդապետարանների ստեղծումը և ամեն տեսակ դժվարություններ հաղթահարելու գնով դրանց պահպանումն ավելի քան բարձր արժեվորման կարիք ունի: «Սովորական կարծիք է, – գրում է Ն. Ադոնցը, – որ Բագրատունյաց անկումից հետո հայ կյանքը գահավիժում է և մտնում մի խավար շրջան, գրեթե կանգ է առնում դարեր շարունակ կաշկանդված իր գործունեության մեջ շնորհիվ իր շուրջը բռնացող օտարոտի կարգերին: Սակայն, հակառակ այդ ծանր կացության, որ ստեղծվել էր Հայաստանում և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հեռու են խուժած նոր ու բարբարոս ժողովուրդների հեղեղումով, անուրանալի է, որ հայ կյանքը չի մահացել: Հայ հեզ աշխատասիրությունը, շինարար ոգին և արթուն միտքը շարունակել են փայլփլել զանազան կենտրոններում, ինչպես մշտավառ ճրագներ, և հավետ կենսունակության ապացույցներ տվել քաղաքակրթական նորանոր ճիգերով և ստեղծագործությամբ»⁵⁴:

Հայաստանում կրթության ոլորտում կատարվող առաջադիմությունն ընթանում էր ամբողջ երկիրը համակած մշակութային ընդհանուր վերելքի պայմաններում: Այդ ակնառու վկայություն է լուսավորության նկատմամբ ժողովրդի հակվածություն, անվերապահ մեծ ձգտում ունենալու: Լուսավորական առաջընթացն իրականանում էր ողջ ժողովրդի և ամեն մի դժվարության դիմակայող նրա նվիրյալ զավակների անձնագոհ ջանքերի շնորհիվ:

ОБРАЗОВАНИЕ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ: X–XIV века
(Краткий очерк)

ВЛАДИМИР БАРХУДАРЯН

Резюме

Восстановление независимости Армении (885 г.) весьма поспособствовало развитию экономики и культуры. Оживилось также дело образования. В ряде населенных мест – в Ани, Карсе, Санаине, Ахпате, Гладзоре, Татеве, Скевре, Сисе и других были основаны высшие школы или семинарии. Обучение там проводилось, как и в Европе, по семи свободным искусствам, по тройным и

⁵³ А. П. Ка ж д а н. Византийская культура. М., 1968, с. 65; З. В. У д а л ь ц о в а. Византийская культура. М., 1988, с. 129.

⁵⁴ Գ. Հ ն վ ա ե փ յ ա ն. Խաղրակյանք..., էջ 462:

четвертичным программам. В этих образовательных центрах преподавали выдающиеся специалисты того времени. Важные очаги образования, такие как Гладзорская семинария, назывались университетами. Они являлись и образовательными и научными центрами.

Семинарии Армении были похожи на европейские высшие школы или университеты того времени. Было лишь одно существенное отличие. В Европе они функционировали в мирных условиях и часто находились под покровительством государства. В Армении в XII–XIV вв. не только не было мирных условий, но и сельджукско-монгольское господство препятствовало развитию очагов образования, подвергая их разрушению. Основание образовательных центров и их сохранение в таких условиях свидетельствует о большой любви армянского народа к образованию и вообще к просвещению.

EDUCATION IN THE MIDDLE AGES: THE 10th –14th CENTURIES (A brief essay)

VLADIMIR BARKHUDARYAN

S u m m a r y

Restoration of Armenian independence in 885 A.D. greatly promoted economic and cultural development of the country. Education livened up, too. Higher schools or theological schools were founded in a number of places: in Ani, Kars, Sanahin, Haghpat, Gladzor, Tatev, Skevra, Sis and other localities. Like Europe, these establishments introduced seven free arts, implementing triple and quadruple programs. Prominent specialists of their time lectured in these educational centres. Majors of these educational seats, such as the Gladzor seminary, were called universities. They were both educational and scientific institutions.

Theological schools in Armenia resembled European higher schools or universities. However, there was one essential difference. European schools functioned in peaceful environment, often were under the patronage of State. In Armenia you could not enjoy peaceful life in the 12th–14th centuries. What is more, Seljuk and Mongol sway impeded teaching and demolished these educational seats. Creation and maintenance of educational centres under such conditions testify a great yearning of Armenian people for education and for enlightenment in general.